
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՎ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Ցեղասպանության և բռնի կրոնափոխված հայերի մասին հրապարակավ խոսելու արգելքի պատճառով տասնամյակներ շարունակ Թուրքիայի հայ հոգևորականները, մտավորականներն ու գիտնականները չէին կարողանում անդրադառնալ խնդրին:

Հայաստանում ևս մահմեդական հայերի թեման հազվադեպ էր արծարծվում: 1980-ական թվականներից սկսած հատուկենտ հրապարակումներ եղան, որոնցում հիշատակվում էին նաև իսլամացված համշենահայերը:

Վերջին տարիներին հայկական և թուրքական մամուլի բազմաթիվ անդրադարձները բռնի մահմեդականացված հայերի մասին, ցավոք, ուշացած են, քանզի տասնամյակների լռությունն անդառնալի կորուստներ է պատճառել: Ներկայիս Թուրքիայի արևելքում գտնվող Ռիզեի, Արդվինի, Արդահանի, Կարսի և այլ նահանգների կրոնափոխված հայերից շատերը, ովքեր պահպանել էին իրենց ծագման մասին հիշողությունը, ԽՍՀՄ– Թուրքիա փակ սահմանի պատճառով կտրվելով Հայաստանից և Վրաստանի հայաբնակ շրջաններից, մոռացել են մայրենի լեզուն և հեռացել իրենց արմատներից: Այդ ընթացքում թուրքական քարոզչությունն իր սև գործն է արել՝ կեղծելով պատմությունն ու մահմեդականացված հայերի անցյալը, ստեղծել է հայի բացասական կերպար: Թուրքիայի հայ հոգևորականներն էլ, իրենք լինելով իրավագուրկ, չէին կարողանում օգնության ձեռք մեկնել գավառներում ու լեռնային հեռավոր գյուղերում ծվարած կրոնափոխ հայրենակիցներին:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, ամենապատիվ Տ. Մեսրոպ արք. Մութաֆյանն ԱՄՆ կոնգրեսական պատվիրակության հետ 2007 թ. մայիսի 30-ին պատրիարքարանում հանդիպման ժամանակ, հիշեցնելով, որ Մեծ եղեռնի տարիներին մեկ ու կես միլիոն «հայ բնակիչներ բնաջնջուեցան», նշել է. «Պետք չէ մոռնալ նաև, որ տեղահանութեան ընթացքին, տեղահան ըլլալէ փրկուելու համար, մեծ թիւով հայեր մահմեդականութիւնը ընդունեցին: Մենք զանոնք ևս մեզմէ կը նկատենք, քանի որ, նոյնիսկ եթէ տարբեր կրօնի մը անցած են,

հայերեն կը խօսին և հայ մշակույթը կ'ապրին»¹: Պատրիարքի այս խոսքերը, վստահաբար, տարածվում են նաև XVIII դարում Համալսարանի գաղտնի կրոնափոխված հայերի այն սերունդների վրա, որոնք այսօր սփռված են իրենց բնօրրանից բավական հեռու և պահպանել են հայերենը: Այդ մասին Մեսրոպ սրբազանի հետ քանիցս զրուցել ենք դեռևս 1991 թ. Հայաստանում գտնվելու օրերին, նաև սեպտեմբերին՝ ՄԱԿ-ի հովանու ներքո «Կրոնների համաշխարհային խորհրդի» Ստամբուլում կազմակերպած «Քրիստոնյա-իսլամ համագործակցություն և երկխոսություն» միջազգային գիտաժողովում: Բալամացված հայերի մասին նույն կարծիքին էր նաև այն ժամանակվա Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, ամենապատիվ Տ. Գարեգին արք. Գազանճյանը, որի ազգականներից ոմանք ևս բռնի մահմեդականություն էին ընդունել:

Իսկ որքա՞ն է մահմեդական համալսարանների թիվը ներկայիս Թուրքիայում:

Ինչպես հայտնի է, Թուրքիայում անցկացվող մարդահամարներում ազգային պատկանելությունը չի նշվում, քանի որ, ըստ 1924 թ. Սահմանադրության 88-րդ հոդվածի, այնուհետև 1982 թ. Սահմանադրության XIII գլխի «Քաղաքական իրավունքներ և պարտականություններ» 4-րդ բաժնի 66-րդ հոդվածի՝ Թուրքիայի պետության հետ քաղաքացիության պարտավորությամբ կապված յուրաքանչյուր ոք թուրք է: Հաջորդ պարբերությունում գրված է, որ թուրք հորից և թուրք մորից ծնված երեխան թուրք է, բայց մարդահամարները երբեք այդ սկզբունքով չեն անցկացվում և չեն նշվում մյուս ազգերը:

Այսպիսով, թեև թուրքական իշխանությունները ցույց են տալիս, որ Թուրքիայում բոլորը թուրք են, իրականում, ներքուստ անհանգիստ են և իրենք էլ են փորձում պարզել երկրում բնակվող ազգերի իրական խճանկարը: Ազգային անվտանգության խորհրդի հանձնարարությամբ Կայսերի (Կեսարիա) քաղաքի Էրջիյես, Մալաթիայի Ինեոնյուի անվան և Էլազըղի (Խարբերդ) Ֆրաթ (Եփրատ) համալսարանների գիտնականները, ուսումնասիրելով Թուրքիայի ազգային փոքրամասնություններին, 2000 թ. իրենց կազմած զեկուցագրում, ազգային մյուս փոքրամասնություններին՝ 60 հազար հայերի, 12.6 միլիոն քրդերի, 870 հազար արաբների, 80 հազար լազերի, 2.5 միլիոն չերքեզների, 1 միլիոն վրացիների, 700 հազար գնչուների (չինգեն) կողքին նշել են նաև Ռիզեի ու Արդվիհի նահանգների 13.000 համալսարաններին:

¹ Յ. Մ ա ս ու ն ե ա ն. Ի ն չ ն է Մեսրոպ պատրիարքին քաղաքական յայտարարութեանց դրդապատճառը. - «Ազդակ» (Բեյրութ), 8. VI. 2007: Պատրիարքի հայտարարությունը թուրքերեն ու անգլերեն լեզուներով զետեղված է նաև պատրիարքարանի պաշտոնական կայքէջում:

Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ սկզբունքով է արվել այդ մարդահամարը: Փաստն այն է, որ ըստ Ստամբուլի «Ակոս» թերթի 2008 թ. հունիսի 13-ի համարում տպագրված հոդվածի, այս թվերն են ներկայացվել Ազգային անվտանգության խորհրդի²:

Մեր ուսումնասիրությունների համաձայն՝ համշենցիների, այդ թվում՝ հայախոս համշենահայերի թիվը շատ ավելին է: Նրանք հիմնականում ապրում են Արդվիհնի նահանգի Խոփա քաղաքում և համանուն գավառում: Այս քաղաքում, որտեղ նախկինում մեծ մասամբ լազեր (ճան) էին բնակվում, վերջին երկու-երեք տասնամյակի ընթացքում մեծացել է շրջակա գյուղերից եկած հայախոս համշենցիների թիվը: Տեղացիների ասելով՝ այժմ նրանք կազմում են քաղաքի բնակիչների կեսը կամ կեսից ավելին: 2016 թ. Խոփա քաղաքում ապրում էր 20.576 մարդ³, ըստ այդմ, նրանցից, ենթադրաբար, 10–11 հազարը համշենցի է: Տարեցտարի նրանց թվի ավելացման վկայությունն է նաև այն, որ 1922 թ. հետո իրար հաջորդած 15 քաղաքապետներից երկուսը՝ Յըլմազ Թոփալօղլուն (2004–2009) և Նեդիմ Ջիհանը (ընտրվել է 2014 թ.) համշենահայ են:

Խոփայի գավառի գյուղերում 2016 թ. ապրում էր 14.830 մարդ: Տեղացիների վկայությամբ գյուղական բնակչության մեջ էլ համշենցիները գերակշռում են լազերին:

Խոփայի համշենցիների գյուղերին հայ մամուլն անդրադարձել է դեռևս XIX դ. վերջերին: Բնիկ շավշեթցի Հարություն Գաթենյանը 1888 թ. «Մշակ» թերթում թվարկել է դրանք. «...Տաճկաստանի մեջ գտնված համշենցի հայմահմեդականների գիւղերն են, որքան իրանցից ստուգած եմ՝ Խօփայում կամ փոքր Համշենում Զալինա 80 տուն, Խինկօբա 80 տուն, Զուրփիջի 30 տուն, Արդալա 60 տուն, Չավուշլուկ 30 տուն, Կարջի 40 տուն, Զէնդիդ 40 տուն: Իսկ ռուսաց հայատակութեան ներքն գտնվածները հետևեալներն են. Կարաշավար 15 տուն, Ավգեահ 12 տուն, Մակրիալ 150 տուն: Բոլոր համշենցի հայմահմեդականները իրանք իրանց ընդամենը 600 տուն են հաշում»⁴:

Խոփայի գավառի համշենցիների գյուղերի հիշատակությանը հանդիպում ենք նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին՝ 1915 թ., ռուսական զորամիավորումների հետ Խոփա հասած տրապիզոնցի հայերից մեկի՝

² Etnik rapor Malatya dosyasından çıktı. – “Agos” (İstanbul), 13. VI. 2008.

³ Խոփայի և Բորչքայի գավառների, ինչպես նաև Արդվիհնի, Ռիզեի ու Տրապիզոնի նահանգների վիճակագրական բոլոր տվյալները քաղել ենք Վիքիպեդիայի համապատասխան թուրքերեն հոդվածներից և տվյալ բնակավայրերի թուրքերեն պաշտոնական կայքէջերից:

⁴ Տե՛ս Զ. Գաթենյան. Չորս տարի Շավշեթ-Իմերիսեվում շրջագայութեան արդիւնքից. – «Մշակ» (Թիֆլիս), 23. VII. 1888:

«Հորիզոն» թերթին ուղարկած թղթակցության մեջ. «Համշենցիները ապրում են հետևեալ գիւղերի մէջ – Արտալա, Ծարդինա, Կարճի, Զինտիր, Չաուշլի, Զուրպիճի, Խիկի, Զալունա և Օնճուրոխ: ...Ինձ յաջողւեց իրենց քանակի մասին ստոյգ տեղեկութիւն ստանալ, իրենք ենթադրում են որ չորս հազար հոգի կը լինեն»⁵:

Համշենցի հայերն իրարից սահմանագատվեցին 1921 թ. մարտի 16-ին ՌԽՖՍՀ-ի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով, ըստ որի՝ սահմանի հյուսիսարևելյան կողմում մնացին մի քանի բնակավայրեր, որոնցում ապրում էին նաև իսլամ հայեր, իսկ Մաքրիյալն ու մի քանի գյուղերը, որոնք ուսական կայսրությանն էին անցել 1878 թ., վերադարձվեցին Թուրքիային:

1899 թ. Տրապիզոն քաղաքի մոտակա Կյուշանա գյուղում ծնված և 1918 թ. Սոչիում բնակվող ուսուցիչ, ծխախոտագործ, ազգագրագետ Բարունակ Թոռլաքյանն իր «Համշենահայերի ազգագրությունը» (1981) գրքում անդրադառնում է ԽՍՀՄ– Թուրքիա սահմանի Աջարիայի հատվածի երկու կողմերի համշենցիների գյուղերին: Նա չի նշում, թե ինչպես և ումից է գրառել այդ տվյալները, միայն Խոփայի գավառի գյուղերը թվարկելիս ծանոթագրում է՝ «Բնակչության թիվը 1940 թ. իմ հավաքած տվյալներով», այլ մանրամասներ չի հաղորդում: Համառոտ ներկայացնում ենք Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառի մասին Բ. Թոռլաքյանի տեղեկությունները՝ 1. Սարփ. «սահմանային գյուղ է, որի մի մասը գտնվում է Սովետական Միությունում:... բնակչության մեծամասնությունը լազեր են, մի թաղը՝ 18 տուն մահմեդականացած համշենահայեր», 2. Մաքրիյալ՝ 50 տ., 3. Շոնա (Շանա)՝ 30 տ., 4. Ուշ-գարդաշ՝ 20 տ., 5. Չարչախանա՝ 25 տ., 6. Մալին-օղլու-գեղը՝ 30 տ., 7. Քյոփրիճի՝ 35 տ.: «Խոփայից շուրջ երկու ժամ հարավ» (Բ. Թոռլաքյանը, հավանաբար, նկատի է ունեցել ոտքով գնալու տևողությունը), 8. Չավուշլի՝ 50 տ., 9. Չուրպիջի՝ 30 տ., 10. Խիկի՝ 40 տ., 11. Զոլանա՝ 55 տ., 12. Կրդրնուտ՝ 45 տ.: «Ծովեզրյա» գյուղեր՝ 13. Ղալդինա՝ 40 տ., 14. Կարջի՝ 50 տ., 15. Օնճուրուտ՝ 30 տ.: Նաև առանց տնեքի քանակը նշելու թվարկում է Ճուկուլիթ և Պայի գյուղերն ու Արտաշեն ծովափնյա ավանը⁶: Ենթադրում ենք, որ Արտաշենը Ռիզեի նահանգի ծովափնյա Արդեշեն քաղաքն է, իսկ Ճուկուլիթ և Պայի գյուղերի գտնվելու վայրը մեզ անհայտ է: Հասկանալի է, որ այս գյուղացանկն անթերի չէ, բայց փակ սահմանների և քաղաքական անասելի ճնշումների տարիներին նման ցանկ կազմելն արդեն իսկ մեծ դժվարություն էր և որոշակի քաջություն էր պահանջում: Նույնիսկ չորս տասնամյակ անց՝ 1981 թ., հրատարակած «Համշենահայերի

⁵ Յ. Աւճեան. Դէպի Խոփե. – «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 19. III. 1915:

⁶ Բ. Թոռլաքյան. Համշենահայերի ազգագրությունը. – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 13, Երևան, 1981, էջ 30:

ազգագրությունը» գիտական աշխատության մեջ հեղինակը չի կարողացել անգամ մեկ տող տպագրել Աջարիայի սահմանամերձ գյուղերի համալսարանների 1944 թ. Ղազախստան և Ղրղզստան արքայի մասին⁷:

Խոփայի գավառի մասին մեկ այլ ցուցակ 2007 թ. հրատարակել է նախկին պոլսեցի, բուստոնաբնակ ուսումնասիրող Հակոբ Խաչիկյանը: Ըստ այդմ՝ գավառում կա համալսարանների 12 գյուղ: Նույնքան գյուղ էլ կա գավառի Քեմալիաշայի գյուղախմբում: Հին և նոր գյուղանունները տպագրվել են իրենց պաշտոնական գրությամբ՝ լատինատառ թուրքերեն: Հ. Խաչիկյանը հնարավորություն չի ունեցել անձամբ լինել Խոփայի գավառում և ստուգել տարբեր աղբյուրներից քաղած տվյալները, ուստի նրա ցանկում ընդգրկվել են նաև լազերի գյուղեր՝ Գյուվերջինլի և Սուբաշը, երկու գյուղ էլ՝ Քեմալիաշայի գյուղախմբում՝ Սարփ և Դերեիչի⁸:

Թուրքիայի համալսարաններից առայժմ ամենաընդարձակ ցուցակը կազմել է 2008–2010 թթ. Խոփայում հրատարակված “Bir yaşam” («Բիր յաշամ») ամսագրի գլխ. խմբագիր Ջեմիլ Աքսուն: Նա Ստամբուլի “Toplumsal Tarih” («Թոփյումսալ թարիհ») գիտական հանդեսում 2013 թ. հրատարակած իր «Ուլքե ը են համալսարանները, որտեղի՞ց են եկել, ու՞ր են գնում» հոդվածում թվարկում է 18 գյուղի և գյուղակի հին ու նոր անունները⁹: Ցավոք, Գյունեշիի հին անունը նշել է ոչ թե Չադրինա, այլ՝ Tzagista (Ցադիսթա): Երբ Ջեմելին հարցրեցի՝ ինչու՞ է այդպես գրել, ասաց՝ սխալվել է, դա գյուղի մոտակա սարի անունն է: Ինչնէ, սխալներից ոչ ոք ապահովագրված չէ, և որպեսզի դրանք մյուս ուսումնասիրողները չկրկնեն, որոշեցինք անդրադառնալ այդ տեղանվանը:

2009 թ. մեր հրատարակած գյուղացանկն ընդգրկում էր 22 գյուղ ու գյուղակ¹⁰, որոնց մասին տեղեկությունները 1980-ական թվականներին հավաքել էինք 1944 թ. Ղազախստան և Ղրղզստան արքայի կրոնափոխ տարեց համալսարաններից, ովքեր մինչև 1930-ական թվականները հնարավորություն էին ունեցել Աջարիայի իրենց գյուղերից այցելել Խոփայի գավառի ազգականներին: Ցանկը լրացրել էինք նաև Խոփայի գավառից հատուկենտ եկող-գնացողներին

⁷ Նույն տեղում:

⁸ H. H a c h i k i a n. Notes on the Historical Geography and Present Territorial Distribution of the Hemshinli.– The Hemshin, History, Society and Identity in the Higlands of Northeast Turkey. London and New York, 2007, pp. 174–175.

⁹ C. A k s u. Nereden geldiler, nereye giderler? Hemşinliler kimdir?– “Toplumsal Tarih”, dergisi, İstanbul, 2013, Ağustos, № 236, s. 44. Թարգմանությունը տե՛ս Ջ. Աքսուն. Ուլքե ը են համալսարանները, որտեղի՞ց են եկել, ու՞ր են գնում.– «Չայն համալսարան» (Երևան), 2014, – 5–6:

¹⁰ Մ. Վ ա թ դ ա ն յ ա ն. Կրոնափոխ համալսարանների բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Երևան, 2009, էջ 56:

հարցնելով, բայց էլի ցուցակից դուրս էին մնացել Աքդերե և Գյումյուշդերե գյուղերը, ընդգրկվել էր նաև լազերի Դերեիչի գյուղը:

2010 թվականից ի վեր քանիցս շրջագայելով Խոփայի գավառում՝ տեղում ճշտել ենք գյուղացանկը, որը ներկայացնում ենք ստորև (փակագծերում նշել ենք նաև գյուղերի նախկին անունները և գյուղացիների օգտագործած բարբառային տարբերակները, զծիկով առանձնացրել ենք բնակչության թիվը 2000 թ. տվյալներով). 1. Բալըքլը /Բալըքքեոյ (Ձենդիդ)–320, 2. Բաշոբա (Խիզի, Խիզոբա)–760, 3. Գյունեշլի (Չադրինա, Չադրինա)–420, 4. Էշմեքայա (Վէլի Արդալա)–427, 5. Հենդեք (Գարջի)–525, 6. Յուդերե (Չուրբիջի)–990, 7. Չավուշլու (Չավուշին)–778, 8. Չիմենլի (Վայի Արդալա)–400, 9. Փրնարլը (Անչիօդ, Անչօրօյ)–190, 10. Քոյունջուլար (Չալունա, Չալօնա)–600:

Այսպիսով, Խոփայի գավառի համընդհանրի 10 գյուղում 2000 թ. բնակվում էր 5.410 մարդ:

Այժմ թվարկենք նույն գավառի Քեմալփաշայի (Մաքրիյալ) գյուղախմբի (բուջաք) համընդհանրի բնակավայրերը՝ Քեմալփաշա (Մաքրիյալ) ավանը ու նրա տեղական ինքնակառավարման մարմնի՝ քաղաքապետարանի ենթակայության տակ գտնվող գյուղերը՝ Աքդերե (Չօլի քեդ, Մեդոդում քեդ), Գյումյուշդերե (Խէլու քեդ), Չամուշլու (Չանչախանա, Չանչադօն), Ուչքարդեշ (կան նաև լազեր), Քազըմիյե (Վէլի Սարփ, երբեմն անվանում են Սօլլի ցօր), Քարասանիյե (Խէձէլօն, Խէցելան), Քեոփրյուջու (կան նաև լազեր), Օսանիյե (Քէշօղեց քեդ, Քէշօղլինօուն քեդ), Քայաքեոյ գյուղը, որը կազմավորվել է չորս գյուղակներից՝ Շանա (այստեղ է գյուղապետարանը), Խալբաշի՝ Հալբաշը, Գորամաթ, Փափաթ¹¹:

Քեմալփաշայի (Մաքրիյալ) գյուղախմբում, ըստ 2000 թ. տվյալների, բնակվում էր 4.129 մարդ¹²: Այսպիսով, 2000 թ. Խոփայի գավառի 10 գյուղերում և Քեմալփաշայի գյուղախմբում ապրում էր 9.539 մարդ: Անցած մեկուկես տասնամյակի ընթացքում բնակչության աճ է գրանցվել: Հասկանալի է, որ նրանք

¹¹ Գյուղանունների բարբառային տարբերակները հասկանալու համար բացատրենք՝ վէլի-վերին, վայի-վարի, ներքին, մեդոդում-մութ, քեդ-գետ, ցօր-ձոր բարբառային բառերը: Սօլլի ցօր-Մոլլայի ձոր թաղամասում ապրում են Մոլլօղլիները, ցօր-ձոր բառը Խոփայի համընդհանրը չեն հասկանում, այս տեղանունն ապացուցում է, որ նախկինում խոսվածքն ունեցել է այդ բառը: Քէշօղեց, Քէշօղլինօուն-Քէշօղլի՝ տոհմանուն է: Չօլի քեդ և Խէլու քեդ գյուղերում համապատասխանաբար բնակվում են «Չօլինօք» և «Խէլունօք» տոհմերը, նաև ուրիշներ: Գյուղացիներն ասում են. «Չօլի քեդէ Չօլինօգէ արբաձ քյադին անունն ա, Խէլու քեդն ալ Խէլունօգէ արբաձ քյադին անունն ա»:

¹² Քեմալփաշայի գյուղախմբում՝ բուջաքում, 2015 թ. տվյալներով բնակվում էր 5.176 մարդ:

բոլորը համշենցիներ չեն, կան նաև լազեր, թուրքեր, այլ ազգերի ներկայացուցիչներ:

Ի մի բերելով, կարող ենք ասել, որ 2016 թ. տվյալներով Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառի 35.406 բնակիչների կեսից ավելին՝ շուրջ 20 հազարը համշենցի է:

Համարյա 2.000–2.500 կրոնափոխ, բայց հայախոս համշենահայեր են բնակվում նաև Արդվինի նահանգի Բորչքայի գավառի (2016 թ. բնակչությունը՝ 22.036 մարդ) Բորչքա քաղաքում և Չիֆթեքեոփրյու (Չխալա), Չայլը (Բեյլիվան, Բեդլիվան, Բադլիվոն), Յեշիլքեոյ (Մանասթըր) և այլ գյուղերում:

Ըստ տեղացիների վկայության, Բորչքա քաղաքում (2016 թ. բնակչությունը՝ 10.807) բնակվում է շուրջ 1.000–1.500 համշենցի, իսկ համշենցիների հետևյալ երեք գյուղերի բնակիչների պաշտոնական վիճակագրությունն այսպիսին է՝ 2012 թ. Չիֆթեքեոփրյուում բնակվում էր 250, 2016 թ. Չայլը գյուղում՝ 336 և Յեշիլքեոյում՝ 74 մարդ: Բնականաբար, գյուղերում կան նաև այլազգիներ՝ լազեր և այլն:

Այսպիսով, Արդվինի նահանգում, որի բնակչության թիվը 2015 թ. կազմել է 168. 370 մարդ, ըստ մեր մոտավոր հաշվումների, բնակվում է շուրջ 24 հազար հայախոս համշենցի, այդ թվում՝ 22–23 հազարը Խոփայի և Բորչքայի գավառներում, մնացյալը՝ ողջ նահանգում:

Ի դեպ, Արդվինի նահանգի համշենցիների վերը թվարկված 26 գյուղում, ըստ մեր ուսումնասիրությունների, խոսում են Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքի երկու ենթախոսվածքով, 5 գյուղում (Էշմեքայա, Չիմենլի, Փրնարլը, Գյունեշլի և Յեշիլյալա), խոսում են արդալացիների ենթախոսվածքով, իսկ մնացած 21 գյուղում՝ թուրքնանցիների (դրսեցիների) ենթախոսվածքով:

Կրոնափոխ համշենցի հայերի գյուղեր կան նաև Թուրքիայի Մաքարյայի նահանգի Քարասուի, Քոջաալիի ու Ֆերիզլիի, ինչպես նաև՝ հարևան Դյուզջեի նահանգի Աքչաքոջայի գավառներում: Շրջակա գյուղերի այլազգիները նրանց «երմենի» են ասում: Ցավոք, վերջին տասնամյակներում այդ գյուղերում հայախոսությունը մեծապես նահանջել է և հիմնականում միջին ու ավագ սերնդի մարդիկ են պահպանել մայրենի բարբառը: Թերևս, ամենաշատը Աչմաբաշը գյուղի երիտասարդները գիտեն իրենց բարբառը, դա էլ այն պատճառով, որ կապեր են պահպանում Խոփայի և Բորչքայի գավառների ազգականների հետ: Այդ գյուղի մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան 1910 թ. «Ազատամարտ» թերթում: Հեղինակը՝ Ֆարհատը, եղել է գյուղում, գրուցել գյուղացիների հետ և գրում է, որ Աչմա-Պաշըն ուներ 42 տուն, որոնք այստեղ էին տեղափոխվել մի 15 տարի առաջ, այսինքն՝ 1895 թ. Խոփայի գավառի Զուրբիճի «մահմետական հայ գիւղէն»: Տեղացիների խոսքից նա բերում է մի

շարք օրինակներ և գրում, որ նրանք «կը խօսին հայերէն, մաքուր տեսակը Հէմշինի բարբառին: Կիները մանաւանդ բոլորովին կ'անգիտանան ուրիշ լեզուներ»: Հեղինակը նշում է Խոփայից գաղթած ևս երկու գյուղ՝ Ենիձէ (40 տուն) և Գարա-Թավուտ (25 տուն)¹³: Ֆարհատը՝ Մինաս Գասապյանը, ծնվել է 1882 թ. Նիկոմեդիայի (Բզմիթ) Պարտիզակ քաղաքում, 12 տարի ապրել է Բուլղարիայում, Շվեյցարիայում ու Անգլիայում և 1908 թ. վերադարձել է ծննդավայր¹⁴: 1913 թ. նա արդեն իր իսկական անունով է հանդես գալիս և «Ազատամարտի» հոդվածը մի փոքր հավելելով՝ տպագրում է իր «Հայերը Նիկոմեդիոյ գաւառին մէջ» գրքում¹⁵:

Իր «Արևելասնծույան շրջանից դեպի արևմուտք գաղթած համալսարանները» հոդվածում վերոնշյալ գյուղերի պատմությանն ու ներկային է անդրադառնում ծնունդով Դյուզլեի նահանգի Աքչաքոջայի գավառի Հէմշին գյուղից Մինե Ույունջյուն: Նա Աքչաքոջայի գավառում նշում է համալսարանների երեք գյուղ՝ Հէմշին (126 տուն՝ 422 բնակիչ), Ենիձէ (86 տուն՝ 289 բնակիչ) և Քարաթավուք (247 տուն՝ 434 բնակիչ)¹⁶, մեկական գյուղ էլ՝ Մաքարյայի (մինչև 1924 թ.՝ Ադափազար) նահանգի Քոջալիի գավառում՝ Աչմարաշը (130 տուն՝ 403 բնակիչ), Քարասուի գավառում՝ Փարալը (120 տուն՝ 303 բնակիչ)¹⁷:

Ըստ մեր հարցումների՝ այս 5 գյուղից բացի, մասնավորապես, Մաքարյայի նահանգում էլի կան համալսարանների գյուղեր:

Հակիրճ ներկայացնենք երկու նահանգի համալսարանների գյուղերի մեր ունեցած տվյալները: Խոփայի գավառից և Ռիզեի նահանգից վերաբնակվածներին իրարից տարբերելու համար վերջինների դիմաց փակագծում նշել ենք՝ բաշահամալսարաններ, գյուղերի բազմազգ լինելու դեպքում՝ խառը, համալսարանների՝ իրենց բարբառի իմացության մասին՝ գիտեն, չգիտեն: Դյուզլեի նահանգ, Աքչաքոջայի գավառ. 1. Հէմշին (գիտեն), 2. Ենիձէ (բաշահամալսարաններ, չգիտեն), 3. Քարաթավուք (գիտեն): Մաքարյայի նահանգ, Քոջալիի գավառ. 1. Աչմարաշը (գիտեն), 2. Չաքմաքլը (խառը, գիտեն), 3. Քարափեյիթ (խառը, գիտեն), 4. Քեսթանեփրնարը (խառը, գիտեն): Քարասուի գավառ. 1. Փարալը (բաշահամ-

¹³ Տե՛ս Ֆարհատ. Մահմեդական - հայեր. - «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 18-31. VIII. 1910:

¹⁴ Տե՛ս Գ. Լ. ա զ Ե ա ն. Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն, Սոնթերեյլը, 1993, էջ 353-359:

¹⁵ Տե՛ս Մ. Գ ա ս ա պ ե ա ն (Ֆարհատ). Հայերը Նիկոմեդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 143-147:

¹⁶ M. Ü ç ü n c ü. Doğu Karadeniz'den Batıya Göç Eden Hemsinliler. - "Gor", dergisi, İstanbul, 2014, № 1, s. 42-44: Տե՛ս նաև Է. Ս ը յ տ ա ն. Արևելեան Սեւ Ծովէն արևմուտք գաղթած լեռնցիներ՝ Արճազոճայի Համալսարանները. - "Agos", 5. VI. 2009:

¹⁷ M. Ü ç ü n c ü. Նշվ. աշխ., էջ 44-45:

շենցիներ, չգիտեն), 2. Չաթալովեզ (բաշհամշենցիներ, չգիտեն), 3. Քրսսըք (բաշհամշենցիներ, չգիտեն), 4. Քըզըլջըք (խառը, գիտեն): Ֆերիզլիի գավառ. 1. Դամլըք (խառը, գիտեն):

Այսպիսով, ըստ մեր տեղեկությունների, Դյուզջեի ու Մաքարյայի նահանգներում կա Խոփայի գավառից և Ռիզեի նահանգից գաղթած համշենցիների 12 գյուղ:

Հետաքրքիր է, որ կրոնափոխ համշենցի հայերի գյուղեր կան նաև Էրզրումի նահանգում: Ցավոք, գրավոր աղբյուրներում միայն մեկի՝ Քըզըլքիլիսեի մասին ենք տեղեկություններ գտել: Գրող և ազգագրագետ Սեյլանը (1861–1934) այդ գյուղի քրիստոնյա ու մահմեդական համշենցիների մասին 1895 թ. մի հետաքրքիր պատմություն է հրապարակել. «Ղզլքիլիսեցի Կարապետ Ագաթեանց 1890 թ.ին ձերբակալեցաւ, նորա թիրք ազգական հացագործ Մահմուդ աղան, կատաղած՝ սերայ գնաց¹⁸ կուսակալին և քոմիսէրին դիմելով ասաց,– Միթէ՞ ձեր խիղճը մեռած է իսպառ, ի՞նչ է արել հօրեղբոր որդիս՝ որ բանտարկում էք նորան, հալածում, հարստահարում էք նորան:

– Հօրեղբոր որդիդ ո՞վ է:

– Կարապետ աղա Ագաթեանցը:

– Հայը՞ ... նա քո հօրեղբոր որդին:

– Այո՛: Խնդրում եմ արձակել:

– Անկարելի է, նա ապստամբների պարագլուխ է, նա ուզում է հայերին ոտքի հանել մեր դէմ և ... հանում է:

– Այդ սուտ գրպարտութիւն է,– որոտում է կէսկէս Մահմուդը բարկութեամբ,– Կարապետ աղան այդ չէ արել, եթէ անէր՝ առաջ մեզ և բոլոր Համշենցոց կ'ասէր, նա ազնիւ մարդ է:

– Ձեզ [հետ] չի խօսում, որովհետև թիրք էք դուք:

– Մենք մահմեդական ենք, սակայն՝ հայ:

Կարապետը ազատում է բանտից: Սա, վաղուց իւր գիւղի մէջ ունեցած կալածքը վաճառելով, ընկերացած էր Գերէկցեան Խաչատուրին, ձախող դիպւածքով ընկերները կորցրին մօտ 1200, կամ 1500 ոսկու հարստութիւն և վարկի դիրքը, գրեթէ սնանկացան: Կարապետի և Գիրէկցեանի ընտանիքը գիւղ փոխադրեցին, առաջինի թիրք ազգականները ընծայեցին ինչ որ պէտք էր. նա վերստին տէր դարձաւ իւր կալւածներին: Այս թրքացած հայերի հետ տեսնելով գտած եմ բոլորովին մեզ հետ կապւած, արտաքին մահմեդականութիւնը սպանած չէ ներքին հային, նոքա հայ են՝ անուան բուն նշանակու-

¹⁸ Մերայ գնաց – շտապ, փութկոտ, իսկույն ևեթ գնաց (ծանոթ.՝ Ս. Վ.):

թեամբ, մեզ չափ մտածում են ազգի ապագայի մասին, մեզ չափ ցաւում, մեզ չափ հալածում են ֆանատիկոս թիրքից»¹⁹:

Այս գյուղի մասին տեղեկանում ենք նաև 1903–1905 թթ. Վենետիկում հրատարակված «Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարանի» Գզրլ-Գիլիսէ կամ Գրզրլ-Քիլիսէ բառահոդովածից, ըստ որի՝ գյուղն ունի 65 տուն, որից 30 տունը մահմեդականներ են, 35 տունը՝ քրիստոնյա հայեր: Գյուղացիները մեծ մասամբ 1830 թ. գաղթել են Տրապիզոնի նահանգի Համշենի գավառից, քրիստոնյա հայերը «մահմեդականաց հետ արենակցութիւն և ազգականութիւն ունին, դեռ մինչև ցարդ՝ կը գտնուին Հայոց մէջ այնպիսիք, որոց կամ մօրաքրոջ, կամ հօրաքրոջ և կամ հօրեղբոր որդիք մահմեդական են: Եկեղեցին՝ Ս. Նշան, բավական մեծ և շքեղ է, կառուցեալ 1865-ին... Հայք ունին նաև վարժարան մը 52 աշակերտներով»²⁰:

2012 թ. մեզ հաջողվեց լինել Յաքուրթիյէ գավառում գտնվող այդ գյուղում, որն այժմ կոչվում է Գյուզեյյալա (2000 թ.՝ 237 բնակիչ): Գյուղացիները հիշում էին, որ իրենց նախնիները գաղթել են Համշենից, ցույց տվեցին եկեղեցու տեղը, որտեղ բացարձակապես ոչինչ չէր պահպանվել, բոլոր հետքերն իսպառվերացվել էին: Մենք եղանք նաև նույն գավառի Զաղջիք (Զաղիգ, Ծաղկի), այժմ Շենյուրթ կոչվող գյուղում (2000 թ.՝ 110 բնակիչ): Գյուղացիների ասելով՝ իրենց նախնիները գաղթել են Չամլրհեմշինի Սոլլավեյիս (այժմ՝ Ուլթյու) գյուղից:

Երկու գյուղում հարցուփորձ անելով՝ ինչպես նաև ճանապարհորդության ընթացքում պարզեցինք, որ Էրզրումի նահանգում կա կրոնափոխ համշենահայերի ևս 16 գյուղ, որոնց բնակիչներին երբեմն թուրքերը սխալմամբ լազ են անվանում, հավանաբար, Տրապիզոնի նահանգի Լազիստանի սանջաքից գաղթած լինելու և նախկինում լազերի նման հագնվելու պատճառով:

Թուրքիայում վարչական միավորների և գյուղերի անվանումների փոփոխությունների պատճառով հաճախ դժվար է լինում ճշտել բնակչության շրջանում շրջանառվող հին անուններին փոխարինած նոր անվանումները: Ներկայացնում ենք Էրզրումի նահանգի այն 18 գյուղի ցանկը, որոնցում, ենթադրաբար, ապրում են Համշենից, Չամլրհեմշինից, Չայելիից և Իքիզդերեից 1830-ական թվականներից մինչև 1920-ական թվականները վերաբնակեցված կրոնափոխ հայեր. Գյուզեյյալա (Քրզրլքիլիսէ), Շենյուրթ (Զաղջիք, Զաղգի, Ծաղկի), Քյոշք, Ադրբջրք, Էլլիհանե, Թորթումի գավառում՝ Ուզունքավաք (Վերին

¹⁹ Մէյլ ա ն. Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչութիւնները. – «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1895, - 7, էջ 956–957:

²⁰ Տէ՛ւ Ս. Էփրիկեան. Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. առաջին, Վենետիկ, 1903–1905, էջ 517–518:

գեղ), Չաթալդերե (Քորքեր, Գորգեր), Սերդարլը (Օդիք), Գեոքդերե, Քարլը (Նորշեն), Յաղջըլար (Քարինքոս, Քարընկոց, Քարընկեց), Քրրմալը (Դանքար, Տանքար), Խաչութ (հավանաբար, Աշոտի վանք գյուղն է, որն այժմ կոչվում է Մեյդանլար), Ջիյարեթ (Խոզբրիք, Հոզբրիք, Խոզաղբյուր), Բախտանց (գուցե նախկին Վախտանգաց, Վախտիկանց գյուղն է, որն այժմ կոչվում է Թիփիլի), Գովանց, նաև Սպերի կողմերում գտնվող Էշքինքայա (Բիրդենգազ)²¹:

Կարևոր ենք համարում նշել, որ մենք հնարավորություն չենք ունեցել լինել բոլոր գյուղերում, ուստի սխալները չեն բացառվում:

Իսկ որքա՞ն է թուրքախոս դարձած համշենցիների թիվը Ռիզեի նահանգում, որտեղ գտնվել է պատմական Համամաշեն-Համշեն գավառը, և որն այժմ բաժանված է մի շարք գավառների՝ Հեմշին, Չամլըհեմշին, Ֆրնդըքլը, Իքիզդերե, Չայեյի, Փազար, Արդեշեն: 2015 թ. տվյալներով Ռիզեի նահանգն ուներ 328.979 բնակիչ, որից 215.596-ը՝ քաղաքային, 113.383-ը՝ գյուղական բնակչություն էր: Ըստ նահանգի տարբեր գյուղերում մեր հարցումների, բնակիչներից 3-ից, 4-ից մեկը ծագումով համշենցի է, թեև նրանցից քչերն են ընդունում իրենց հայկական արմատները: Նահանգի համշենցիների մեջ կան ձախակողմյաններ, մարքսիստներ, բայց մեծ թիվ են կազմում նաև իսլամիստ անհանդուրժողականներն ու «Գորշ գայլեր» ազգայնական կազմակերպության անդամները և համակիրները:

Հավանաբար, նահանգում թուրքախոս համշենցիների թիվը շուրջ 80–100 հազար է: Քանի որ գյուղերից շատ մեծ է արտագաղթը դեպի քաղաքներ, ուստի, ենթադրում ենք, որ մի այդքան էլ թուրքախոս համշենցիներ են ապրում այլ նահանգների մեծ ու փոքր քաղաքներում:

Թուրքախոս համշենցիներ են բնակվում նաև Տրապիզոնի նահանգի (2013 թ. բնակչությունը՝ 758.237 մարդ) Արաքլըի, Սյուրմենեի, Արսինի և այլ գավառներում: Քանի որ այդ վայրերում ուսումնասիրություններ կատարելու հնարավորություն չենք ունեցել, ուստի չենք կարող նրանց քանակի մասին որևէ թիվ ասել:

Այսպիսով, ըստ մեր հետազոտությունների, Թուրքիայում, ենթադրաբար, բնակվում են Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքով հաղորդակցվել կարողացող մոտավորապես 30–35 հազար համշենահայեր և շուրջ 160–200 հազար թուրքախոս համշենահայեր:

²¹ Տե՛ս Ս. Վարդանյան. Թուրքիայում բնակվող համշենահայերի արդի լեզվավիճակը. – ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայ բարբառագիտության հիմնախնդիրներ, 2014 թ. հոկ. 8–9 միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2014, էջ 219:

Թուրքիայի համալսարանների իրական թիվը ճշտելու համար անհրաժեշտ է հետազոտություններ կատարել Արդվինի, Ռիզեի, Տրապիզոնի, Էրզրումի, Գյուզեի, Սաքարյայի ու այլ նահանգներում, նաև՝ Ստամբուլում, Անկարայում, Բուրսայում, Իզմիրում և այլ քաղաքներում: Թվաքանակի ուսումնասիրությանը զուգահեռ պետք է տարվեն ազգագրական, բանագիտական և բարբառագիտական հետազոտություններ:

Իսկ մինչ այդ, հայաստանյան մամուլում, հավանաբար, շարունակելու են ազատորեն շրջանառվել միլիոնների հասնող թվեր: Բերենք մեկ օրինակ. Յրլմազ Հեմշինլի անունով թուրքաբնակ համալսարանի ներկայացող անձը, իբր, շուրջ երկու հարյուր ծանոթների օգնությամբ 2008–2010 թթ. հարցում է անցկացրել Արդվինի, Օրդուի, Տրապիզոնի, Ռիզեի, Բայբուրթի, Գյումուշխանեի և Արդահանի նահանգներում, ինչպես նաև՝ Էրզրումի ու Կարսի նահանգների հյուսիսային գավառներում, և եկել է այն եզրակացության, որ այդ վայրերում բնակվում է 3 միլիոն 820 հազար կրոնափոխ համալսարանի: Եվ սա այն դեպքում, երբ բոլորին չեն հարցրել, շատերն էլ վախից խուսափել են խոստովանել²²: Այս նահանգների մի մասի համալսարաններին գյուղ առ գյուղ անդրադարձանք, ակնհայտ է, որ 3.8 միլիոն թիվը մտացածին է: Բայց Յ. Հեմշինլին միայն թվերով չի բավարարվում, նա նաև մտացածին իրադարձությունների մասին է խոսում: Ըստ նրա՝ 1970 թ. հունվարի 16-ին Խոփայի, Արդվինի և Օրդուի համալսարաններն ապստամբություն են բարձրացրել, պահանջել են իրենց ճանաչել հայ և ինքնավարություն տալ: Բախումների հետևանքով զոհվել է ավելի քան 1000 մարդ, ձերբակալվել են ապստամբների ղեկավարները²³: Այս բացահայտ քաղաքական կեղծիքն ու անհեթեթությունը 2014 թ. հրապարակել է «Նովոյե վրեմյա» թերթը: Ուղիղ մեկ տարի անց վերջինս կրկին տպագրել է նույն հոդվածը, միայն մի փոքր կրճատվել է վերնագիրը, դրանով իսկ որոշ չափով իմաստափոխվել²⁴:

Հայաստանյան լրջմիտ թերթին վստահելով՝ Մոսկվայի հեղինակավոր «Ռուս-հայկական ռազմավարական և հասարակական նախաձեռնությունների կենտրոնն» իր կայքէջում երկու անգամ՝ 2014 և 2015 թթ.²⁵, տեղադրել է «Նովոյե վրեմյայում» տպագրված այս հոդվածը: Կրասնոդարի երկրամասում

²² Я. Хемшинли. По нашим данным, в Турции проживают минимум 7 миллионов армян, т. е. хемшил, скрытых армян, криптоармян и стамбульских армян. – «Новое время» (Ереван), 29. IV. 2014.

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Я. Хемшинли. В Турции проживают минимум 7 миллионов скрытых армян и криптоармян. – «Новое время», 9. IV. 2015.

²⁵ <http://russia-armenia.info>, 2014 թ. ապրիլի 30, 2015 թ. ապրիլի 9:

բնակվող մեր հայրենակից Գ. Մարոյանը հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված իր ռուսերեն գրքույկում այդ կայքէջին հղելով՝ ներկայացնում է 7 միլիոնի և 1970 թ. ապստամբության մասին Յ. Հեմշինլիի ասածները²⁶՝ ակամա տարածելով դրանք: Հավատ ընծայելով հեղինակավոր թերթին և կայքէջին՝ նա այդ 7 միլիոնն ավելացնում է աշխարհի հայերի ընդհանուր թվին²⁷: Նմանատիպ, այսպես ասած, «դումինոյի էֆեկտների» բազմաթիվ օրինակները չթվարկելով, ուզում ենք շեշտել. Թուրքիայում բնակվող իսլամացած հայերի մասին մամուլում և հեռուստատեսությամբ, վավերագրական ֆիլմերում ու այլևայլ կայքերում շրջանառվող 2, 3, 4, 4.5, 5, 7 միլիոն թվերն առայժմ չունեն մանրամասն գիտական հիմնավորում և հայտնի չէ, թե իրականում իսլամացած հայերն ավելի շատ են, թե՞ ավելի քիչ, քանի որ այդ թվերը հիմնականում բարձրաձայնվում են առանց հստակ նշելու, թե որ ժամանակաշրջանի իսլամացվածներին նկատի ունեն՝ Յեղասպանության և հաջորդած տարիների, թե՞ նաև նախորդ դարերի, մինչև ո՞ր դարը ներառյալ, ուժացածներին, իրենց հայկական ծագումը չընդունողներին և խառնամուսնություններից ծնվածներին (հա՞յրն է հայ, մա՞յրը, պա՞պը, տա՞տը, ո՞ր սերունդը) ևս հաշվառու մ են, թե՞ ոչ: Մի խոսքով, այդ թվերը հրապարակվում են առանց գիտականորեն հստակեցված չափորոշիչների, առանց բոլոր նահանգների, գավառների, քաղաքների ու գյուղերի բնակիչների ազգագրական, բարբառագիտական, ծագումնաբանական քիչ թե շատ հավաստի վիճակագրական տվյալների շտեմարան ունենալու:

О МЕСТАХ ПРОЖИВАНИЯ И О ЧИСЛЕННОСТИ ИСЛАМИЗИРОВАННЫХ АМШЕНСКИХ АРМЯН ТУРЦИИ

СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН

Резюме

В разные века насильственно исламизированные амшенские армяне Турции проживают в нескольких губерниях. В провинции Хопа Ардвинской губернии есть 23 деревни, населенные исламизированными амшенцами, в провинции Борчка – 3 деревни, в провинциях Карасу, Коджаали и Феризли губернии Сакаръя – 9 деревень, в провинции Акчакоджа губернии Дюздже – 3 деревни, в Эрзрумской губернии – примерно 18 деревень. Много деревень исламизированных амшенских армян есть в губернии

²⁶ Գ. Ա. Տ ա ր օ յ ան. История армянского народа в кратком изложении. Краснодар, 2015, с. 41.

²⁷ Նույն տեղում:

Ризе, на территории которой находятся составляющие части исторического Амшена – провинции Хемшин, Чамлыхемшин, Икиздере, Чайели, Пазар, Фындыклы, Ардешен. Деревни исламизированных амшенских армян есть также в провинциях Сюрмене, Араклы и Арсин Трабзонской губернии.

По приблизительным подсчетам численность говорящих на армянском языке амшенцев в Турции доходит до 30–35 тысяч, а на турецком языке – около 160–200 тысяч. Реальная численность говорящих на турецком языке неизвестна, т. к. не во всех губерниях и городах удалось провести исследования.

ON THE SETTLEMENTS AND POPULATION SIZE OF MUSLIM HAMSHEN ARMENIANS OF TURKEY

SERGEY VARDANYAN

S u m m a r y

Hamshen Armenians who were forced to accept Islam throughout centuries in Turkey live in a number of provinces. There are 23 Islamized Hamshen Armenian villages in the Hopa sub-province of the Artvin province, 3 villages in the Borchka sub-province of the same, 9 villages in the Karasu, Kojaali and Ferizli sub-provinces of the province of Sakarya, 3 villages in the Akchakoja sub-province of the province of Dyuzce, and some 18 villages in the Erzurum province. There are numerous Islamized Hamshen Armenian villages in the Rize province wherein lay the historic Hamshen sub-provinces of Hemshin, Chamlihemshin, Ikizdere, Chayeli, Pazar, Fndkli and Ardeshen.

There are also Muslim Hamshen Armenians' villages in the Syurmene, Arakli, Arsin and other sub-provinces of the Trabzon province.

In approximate figures the number of Armenian-speaking Muslim Hamshen people in Turkey reaches 30–35 thousand, and Turkish-speaking are about 160–200 thousand. However, the number of those who are Turkophone is still unknown because it has not been possible to research all the provinces and cities of Turkey.